

INLEIDING Christoffel Plantin, een boekbinder-drukker uit Caen, vestigt zich rond 1550 in Antwerpen en start er enkele jaren later een eigen drukkerij: de *Officina Plantiniana*. Het is het begin van een schitterend verhaal dat drie eeuwen zal duren. In het fraaie stadspaleis op de Vrijdagmarkt laat het Museum Plantin-Moretus in een nieuwe presentatie bladeren in negen generaties boeken.

Stamvader Christoffel Plantijn is een drukker die kiest voor kwaliteit, hij is een briljant zakenman en een gedreven bedrijfsleider, een humanist met een groot netwerk. Al snel vinden schrijvers en wetenschappers de weg naar de *Officina*. Plantijn brengt die tot grote bloei in een tijd van religieuze en politieke conflicten. Na de dood van Christoffel Plantijn in 1589 zet zijn favoriete schoonzoon Jan Moretus de zaak voort. Deze *selfmade man* wordt de belangrijkste drukker van de Katholieke Reformatie. Na Jan Moretus volgen Balthasar I, die samen met zijn jeugdvriend Rubens prachtig geïllustreerde barokboeken uitgeeft, Balthasar II, die in moeilijke economische tijden de *Officina* overeind weet te houden, en Balthasar III, die kiest voor het mondaine leven. Met Balthasar IV en Jean-Jacques Moretus belanden we in de achttiende eeuw. De *Officina* is nog steeds de grootste drukkerij-uitgeverij van de Zuidelijke Nederlanden, maar de familie heeft de inkomsten van de zaak niet nodig om er een hoge levensstandaard op na te kunnen houden. De drukkerij wordt een liefhebberij met een groots verleden. In 1764 krijgt de *Officina* een zware klap door het wegvallen van de winstgevende Spaanse markt. Onder het Franse bewind gaan de zaken verder achteruit. De negende generatie doet in 1870 de boeken definitief dicht.

Deze rijke geschiedenis komt tot leven in de portretten van Plantijn en de Moretussen en van hun sterke, geëmancipeerde vrouwen die mee de *Officina* hebben beheerd, portretten geschilderd door onder meer Rubens en Erasmus II Quellinus. Het verhaal is geïllustreerd met mooie uitgaven die elke generatie typeren.

Boeken staan ook centraal in de museumpresentatie over Christoffel Plantijn als internationale uitgever, trendsetter en vernieuwer. Verfijnde illustraties en typografische hoogstandjes zijn het handelsmerk van zijn *Officina*. Plantijn verspreidt de geschriften van humanistische geleerden en de nieuwe bevindingen van wetenschappers internationaal. Tien topwerken springen er uit, boeken die het westerse denken mee bepaald hebben, zoals de eerste Arabische en Nederlandse woordenboeken, *De thiende* van Simon Stevin, de atlas van Abraham Ortelius en het kruidenboek van Rembert Dodoens. Christoffel Plantin is zondermeer één van de grootste en beste uitgevers ooit.

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS NEGEN GENERATIES BOEKEN

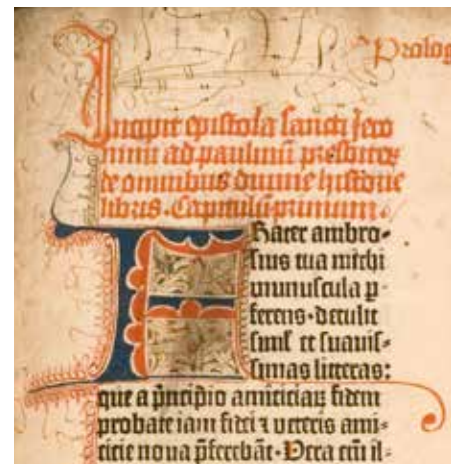
02 Christoffel Plantijn. Stamvader, drukker, zakenman, bedrijfsleider, humanist...

08 De familie Moretus. 300 jaar boekbedrijf

20 Plantijn: internationale uitgever, trendsetter en vernieuwer

36 Het Museum Plantin-Moretus. Het huis met uitgeverij wordt museum

40 Praktisch

CHRISTOFFEL Stamvader, drukker, zakenman, bedrijfsleider, humanist... **PLANTIJN**

De Fransman Christophe Plantin vestigt zich rond 1550 in Antwerpen. Spoedig nadat hij zijn eerste boeken heeft gedrukt, vinden belangrijke schrijvers en wetenschappers de weg naar zijn bedrijf. Plantijn publiceert vele religieuze en wetenschappelijke boeken. Enkele hiervan zijn richtinggevend voor het westerse denken.

Plantijn is ook een begenadigd zakenman. Hij manoeuvreert behendig tussen de religieuze en politieke conflicten van zijn tijd. In minder dan twintig jaar behoort Plantijns drukkerij tot de top in Europa. Na Plantijn drukken de Moretussen nog vele generaties lang prachtige boeken aan de Antwerpse Vrijdagmarkt.

MIGRANT MET EEN NETWERK Christoffel Plantijn (ca.1520-1589) komt rond zijn dertigste, samen met zijn vrouw Jeanne Rivière (ca.1520-1596) en hun dochter Marguerite, vanuit Frankrijk naar Antwerpen. Christoffel en Jeanne hebben elkaar ontmoet in het Normandische Caen, waar Plantijn als leerjongen werkte bij een boekbinder-drukker.

Christoffel Plantijn is van eenvoudige afkomst en zal zichzelf zijn hele leven een 'volksmens' blijven noemen. Hij doet dat ook in het Latijn (*homo plebeius*), de taal van de intellectuele elite. Plantijn heeft een opleiding in het boekenvak gehad, maar is toch voornamelijk autodidact. Enkele jaren na zijn aankomst in Antwerpen heeft hij voldoende kapitaal om een drukkerij te starten. De *Officina Plantiniana* (de Plantijnse uitgeverij) is een feit.

Het drukkersmerk van de *Officina Plantiniana*:
door arbeid en standvastigheid

Peter Paul Rubens: Portretten van Christoffel Plantijn,
Justus Lipsius, Abraham Ortelius en Beneto Arias
Montanus

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Vermoedelijk komt dat bedrijfskapitaal van het geheime genootschap het *Huys der Liefde*. Deze groep van intellectuelen en handelaars predikt verdraagzaamheid en een mystieke godsdienstbeleving. Voor het verspreiden van hun ideeën is de drukpers onontbeerlijk. De tweede helft van de zestiende eeuw is geen gemakkelijke tijd, ook niet voor uitgevers en drukkers. Religieuze scherpelijperij is aan de orde van de dag en wie zich niet houdt aan de officiële religie, loopt gevaar. Plantijn *out* zich als katholiek maar blijft lid van het *Huys der Liefde*. Wanneer er in zijn drukkerij een calvinistisch pamflet wordt gevonden duikt Plantijn onder in Parijs. Ondertussen wordt zijn inboedel openbaar verkocht. De schuldeisers-opkopers zijn vermoedelijk vrienden die willen voorkomen dat de overheid Plantijns bezittingen aanslaat. Plantijn komt maar terug naar Antwerpen als zijn onschuld vaststaat.

GROEI Van dan af – het is 1563 – begint het succesverhaal pas goed. Enkele financiers geloven in Plantijn als ondernemer. De *Officina Plantiniana* wordt een vennootschap. In vijf jaar tijd drukt Plantijn 260 publicaties. Het zijn uitgaven van Griekse en Latijnse auteurs, Hebreeuwse bijbels, wetenschappelijke verhandelingen maar ook eenvoudige almanakken. Later komen daar ook nog liturgische werken en stedelijke verordeningen bij.

Plantijn is niet enkel een boekverkoper, hij is ook een man met een overtuiging. Hij gelooft in de maatschappelijke rol van boeken, het belang van onderwijs, de wetenschappen en het belang van de Griekse en Romeinse auteurs.

Plantijns faam groeit gestaag. De drukkerij breidt uit en het bedrijfskapitaal neemt toe. Na vier jaar wordt de vennootschap opgedoekt, wellicht omdat de vennoten overtuigde calvinisten zijn. Het stopzetten van de vennootschap heeft echter weinig invloed op de groei van het drukkersbedrijf.

Plantijn is niet enkel in Antwerpen actief. Hij heeft verkooppunten in Parijs en Frankfurt. In Leiden start hij een tweede drukkerij. Plantijn verkoopt bovendien niet enkel boeken. Hij handelt ook in kaarten, prenten en globes en hij heeft een winstgevende handel in kant, waar enkele van zijn dochters werken.

HOOGTEPUNT Ondertussen betuigt Plantijn op allerlei manieren zijn trouw aan de Katholieke Kerk. Ondermeer door een wetenschappelijke uitgave van de bijbel voor te bereiden, een meertalige bijbel die teruggaat naar de bronnen. Plantijn weet de Spaanse koning Filips II te overtuigen het project financieel te steunen. Binnen vijf jaar tijd klaart Plantijn deze immense klus: een bijbel in vijf talen en in acht boekbanden. De grootste typografische onderneming van de zestiende eeuw. Plantijn krijgt er de eretitel ‘aartsdrukker van de koning’ en het monopolie op religieuze drukwerken voor de Spaanse markt, bovenop. De investering heeft geloond.

Rond 1575 is het bedrijf op zijn toppunt: zestien drukpersen, 20 zetters, 32 drukkers, 3 proeflezers en nog een aantal verkoopsmedewerkers en huispersoneel. De *Officina* is een typografische onderneming van het hoogste niveau.

Een groot bedrijf leiden doe je echter niet zonder zorgen. Een schoonzoon van Plantijn schrijft in een brief: “Ik verwacht vandaag mijn schoonvader terug thuis uit Parijs. We hebben vernomen dat hij in Gent nog in goede gezondheid verkeerde, dat is overigens altijd zo als hij op reis is. Thuis bij ons kan hij niet van een goede gezondheid genieten omwille van de dagelijkse zorgen en ellende.”

Christoffel Plantijn (ca.1520-1589) weet zijn auteurs te kiezen. Hij publiceert het volledige werk van kerkvader Augustinus (354-430). Die heeft eeuwenlang een grote invloed op het denken binnen en buiten het christendom. Augustinus, *Opera*, 1576 (vol. I): A 274
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

HUMANIST Plantijn bouwt een groot netwerk van contacten uit. Hij correspondeert in het Frans, Latijn, Spaans en Italiaans met vooraanstaande wetenschappers en intellectuelen uit heel Europa. Zoals veel van deze denkers is hij ervan overtuigd dat de culturele erfenis van de oude Grieken en Romeinen cruciaal is om een beter mens te worden.

De grondslag van Plantijns spirituele leven is bescheidenheid. Het is een vast thema in zijn brieven. Een vredige geest is alleen mogelijk wanneer men in het bezit is van: “een goed, zacht, geduldig en bescheiden hart, de enige en echte moeder van alle goedheid en van de goddelijke gaven, de wieg van alle goddelijke deugden en de ware bron van vriendschap, eendracht, vrede en eenheid met al wat goed is [...]”

Peter Paul Rubens, *Portret van Jeanne Rivière*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Vrienden van Plantijn waarderen zijn milde karakter. Een van zijn vrienden schrijft in een brief over hem: “Ik heb nog nooit iemand ontmoet die zoveel talent en zoveel goedheid in één persoon verenigt, of die de deugdzaamheid beter kent en toepast dan hij. Ik ontdek alle dagen wel iets anders in hem dat ik kan aanbevelen, maar ik ben vooral geraakt door zijn grote bescheidenheid en zijn geduld tegenover zijn collega-drukkers. Zij benijden hem, maar hij blijft hen correct behandelen, hoewel hij hen veel schade zou kunnen toebrengen. Dit is geen man van vlees en bloed, dit is een en al geest. Hij denkt niet aan eten, of drinken of rusten. Hij leeft voor zijn werk.”

STAMVADER Plantijn is niet alleen drukker, zakenman, bedrijfsleider. Hij staat ook aan het hoofd van een familie en hij is de stamvader van negen generaties drukkers-uitgevers.

Jeanne Rivière zal ruim 40 jaar Plantijns vrouw zijn. Toch weten we niet veel over haar. “Ze hield van haar man en was goed in de zaken die met de familie en het huishouden hadden te maken”, is een van de weinige verwijzingen naar haar. Plantijn en Jeanne Rivière krijgen zeven kinderen, zes dochters en één zoon. Eén dochter en zoon, Christophe jr., sterven jong. Vijf dochters bereiken de volwassen leeftijd: Marguerite, Martine, Catharine, Madeleine en Henriette.

Bij de familie Plantijn-Rivière staat alles in het teken van het bedrijf. De dochters krijgen een degelijke opleiding. Ze helpen bij het verbeteren van de drukproeven

of in de linnen- en kanthandel. Ook bij de huwelijken van zijn dochters houdt Plantijn het bedrijfsbelang in het oog. Van zijn vijf schoonzoons werken er drie in de *Officina* en is er één kant- en linnenhandelaar.

In een brief zegt Plantijn over zijn dochters: “Ik heb aan mijn vijf dochters vóór alles geleerd om God, onze Koning en al onze Magistraten [*het stadsbestuur*] en meerderen te vrezen, te eren en lief te hebben. Ik heb hen ook geleerd om hun moeder te helpen met het uitvoeren van huishoudelijke taken. De vier oudsten heb ik van jongs af aan goed leren lezen en schrijven, zodat ze vanaf de leeftijd van vier of vijf tot ongeveer hun twaalf jaar konden helpen met het nalezen van drukproeven in gelijk welk alfabet of gelijk welke taal. In de lege uurtjes en afhankelijk van de hoeveelheid vrije tijd liet ik hen naailes volgen zodat ze hemden konden maken, maar ook kragen en zakdoeken en andere handelswaar van linnen. En al die tijd observeerde ik hen zorgvuldig, zodat ik kon beoordelen voor welk soort werk zij in de toekomst het best geschikt waren.”

OPSTAND, TERUGVAL EN EINDE In 1576 verhuist de onderneming naar het huis de Gulden Passer aan de Vrijdagmarkt. Het is de periode waarin politieke chaos en godsdiensttwisten gevoelig toenemen. De Opstand tegen koning Filips II breidt uit. Spaanse troepen plunderen Antwerpen. De stad schaart zich achter de opstandelingen. Plantijn wordt de officiële drukker van de Staten-Generaal, de instelling die de Opstand leidt, en van het Antwerpse calvinistische stadsbestuur. De onstabiele politieke toestand doet Plantijn besluiten om op zijn 63ste in het noordelijke Leiden een reserveonderneming op te richten. Iets om op terug te vallen, mocht het in Antwerpen volledig uit de hand lopen. Plantijn wordt de officiële drukker van de pas opgerichte Leidse universiteit en opent de eerste wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel in de Noordelijke Nederlanden. In Antwerpen houden zijn schoonzoons ondertussen de *Officina* draaiende. Plantijn kan niet aarden in het Noorden. Als Antwerpen in augustus 1585 definitief in Spaanse handen valt, is hij al op weg naar huis. De economie zit echter in het slop en dat laat zich ook voelen in de drukkerij. Plantijn gaat ontgoocheld zijn laatste levensjaren in. “Als drukkershuurling en loonslaaf”, zoals hij zelf schrijft. Plantijn overlijdt op 1 juli 1589. Hij laat een vrouw en vijf dochters na, maar ook een indrukwekkend oeuvre en een fors vermogen.

De drukkerij

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

De familie Moretus

300 JAAR

BOEKBEDRIJF

Na de dood van Christoffel Plantijn zet de oudste dochter, Marguerite (1547-1594), samen met haar man Franciscus Raphelengius (1539-1597) het Leidse filiaal verder. Deze tak van het bedrijf blijft bestaan tot 1619. Martine (1550-1616), de tweede dochter, is vele jaren actief geweest in de kanthandel. Op haar twintigste huwt ze met Jan Moerentorf (alias Moretus). Jan Moretus (1543-1610) werkt sinds zijn veertiende in de drukkerij. Hij is jarenlang Plantijns rechterhand en uiteindelijk zijn favoriete schoonzoon. Jan en Martine erven de *Officina*.

Jan Moretus heeft ten tijde van Plantijn een centrale rol bij de nationale en internationale handelsbetrekkingen. Ook de bijhorende administratie zoals boekhouding, correspondentie, verzendingen en leveringen neemt hij voor zijn rekening. Jan Moretus is bovendien een loyaal medewerker. Hij is dan de geknipte man om Plantijns levenswerk verder te zetten.

Jan I Moretus beheerst ook vele talen. Hij kent Nederlands, Frans, Italiaans, Spaans, Duits, Grieks en Latijn. Deze talenkennis komt goed van pas tijdens de vele zakenreizen die hij onderneemt maar ook bij de contacten met geleerden uit heel Europa.

[links] Peter Paul Rubens, *Portret van Jan I Moretus (Moerentorf)*

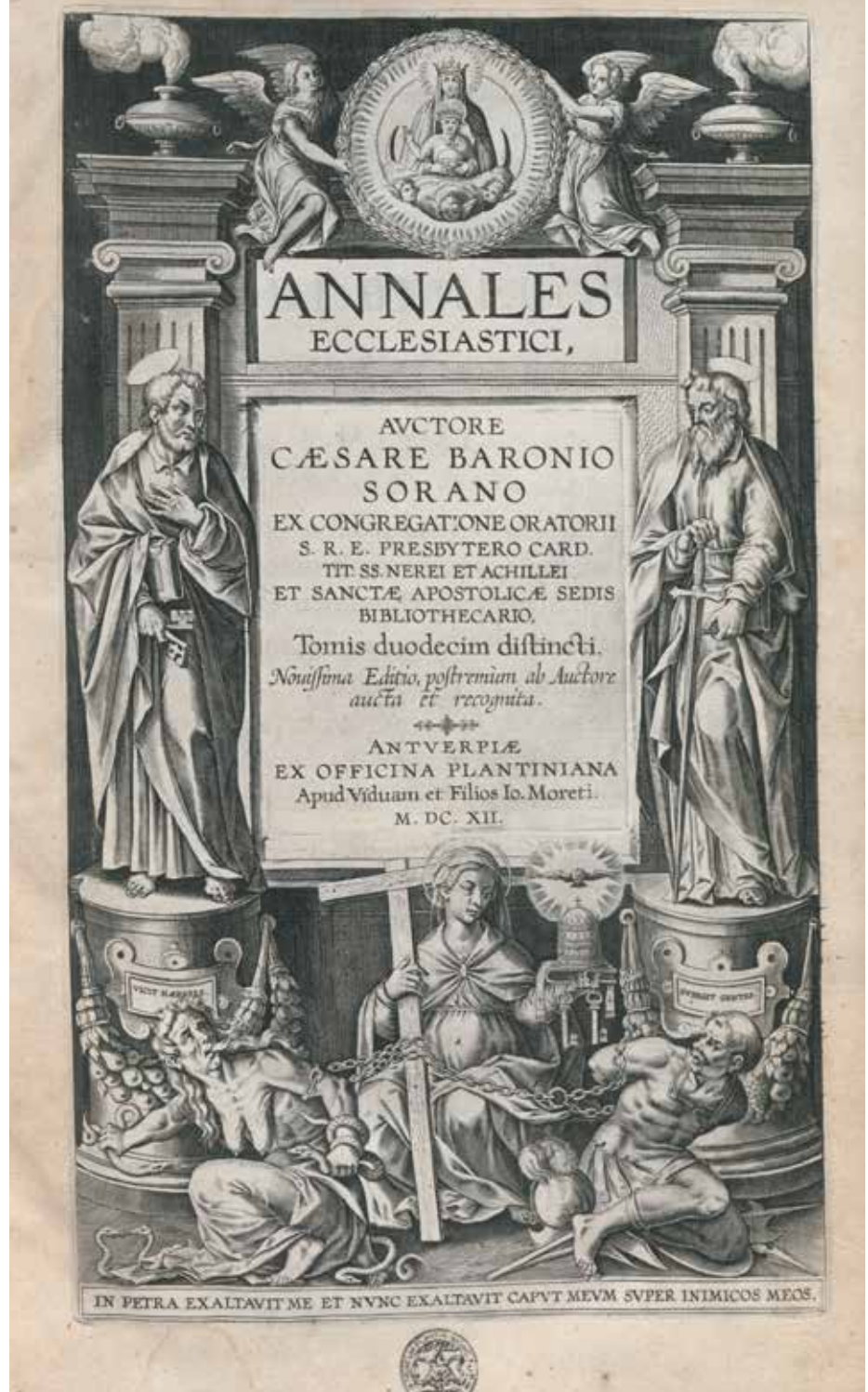
[rechts] Peter Paul Rubens, *Portret van Martine Plantijn*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Jan I Moretus (ca.1543-1610) is bedrijfsleider op het moment dat de Katholieke Kerk reageert op de protestantse hervormingen. Dit werk in 12 delen beschrijft de kerkgeschiedenis volgens de 'enige ware kerk'. Caesar Baronius, *Annales ecclesiastici ... tomus I*, 1610: K 403

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Jan I Moretus is, net als zijn schoonvader, een *selfmade man*. Hij volgde weinig formeel onderwijs maar gaat als gelijke om met de geleerden van zijn tijd. Ook zakelijk blijkt hij een waardige opvolger van zijn schoonvader te zijn. Hij slaagt erin het bedrijf in stand te houden in moeilijke (economische) tijden. Ondanks zijn vroegere calvinistische sympathieën wordt Jan Moretus de belangrijkste drukker van de Katholieke Reformatie. Liturgische en godsdienstige werken vormen het leeuwendeel van de productie. Technisch zijn het uitermate verzorgde publicaties met een grote nadruk op rijke en artistieke illustraties. Ook de teksten van klassieke auteurs en wetenschappelijke verhandelingen zijn pareltjes van drukkunst.

Jan Moretus sterft in 1610. Hij is meer dan een halve eeuw verbonden geweest met de *Officina*. Martine sterft zes jaar later. Van hun elf kinderen leven er dan nog vijf. Jan en Martine creëren de voorwaarden opdat het bedrijf onverdeeld kan blijven voortbestaan. In hun testament bepalen ze dat de Gulden Passer toekomt aan de meest bekwame zoon. Dit hoeft dus niet noodzakelijk de oudste te zijn. Deze bijzondere regel wordt door alle volgende generaties gerespecteerd en mede hierdoor kent het bedrijf een uitzonderlijk lange levensduur. Het laatste boek wordt in 1866 gedrukt, ruim 300 jaar nadat Plantijn in Antwerpen arriveerde.

GENERATIE 3: INTELLECTUEEL De broers Balthasar I (1574-1641) en Jan II (1576-1618) nemen de zaak over van hun vader. Jan II sterft jong en Balthasar komt alleen aan het hoofd van de Gulden Passer. Hij is van bij de geboorte verlamd aan zijn rechterkant. Dat is wellicht waarom hij een onzekere man is die zich graag op de achtergrond houdt. Balthasar blijft heel zijn leven vrijgezel. Hij is de enige intellectueel van niveau in de geschiedenis van de Gulden Passer. Als humanist en dichter heeft hij een grote faam in Antwerpen en daarbuiten.

Ersamus II Quellinus, *Portret van Balthasar I Moretus*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Balthasar II Moretus (1615-1674) is de laatste die nog wetenschappelijke werken uitgeeft. Chifflet (1588-1660) is hofarts maar schrijft ook historische boeken waarin hij de machthebbers in de Zuidelijke Nederlanden verheerlijkt. Jean Jacques Chifflet, *Opera politico-historica*, 1650 : K 475
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

GENERATIE 4: Y VIVA ESPAÑA Balthasar II (1615-1674), zoon van Jan II en de neef van Balthasar I, werkt al tien jaar in het bedrijf wanneer hij op 26-jarige leeftijd de leiding overneemt. Hij is eerder een praktisch en nuchter zakenman. Dat komt het bedrijf goed van pas want het zijn economisch moeilijke tijden. In 1648 werd de Schelde afgesloten. De Katholieke Reformatie is over haar hoogtepunt heen en de drukkerijsector in Antwerpen krijgt zware klappen.

De *Officina* overleeft dankzij de productie voor de Spaanse markt. Het is tegelijkertijd de reddingsboei en bestaansreden van de drukkerij. Balthasar II is de laatste die nog niet-liturgische werken uitgeeft. Typografisch blijft het allemaal uiterst verzorgd werk.

Lib. 4. C. 4.

Erroris autem ab inculto Genealogistâ commissi causam Guili-
mannus (qui eius Stemma inspexerat) inde ortam censet, quod licet
Thierstein & Homberg familiæ diuersæ fuerint, & vtraque Comitalis
dignitatis; in eadem tamen Valle Fricæ arces Thierstein, Homberg &
Rinsfelde antiquitus steterint, connexique adeo fuerint hi tres Comi-
tatus, Thierstein, Homberg & Rinsfelde, vt apud limitaneum lapidem in
prato, cui nomen *Esezmar*, Comites conuenientes, conuersis inter se
tergis, quisque in suum dominium respicere poterit: vnde mirum
non est, bardum Genealogistam, ob illam ditionum vicinitatem,
Thierstein & Homberg familias oscitanter confudisse; quas alter peri-
tior scienter & optime distinxit.

VII. Prior

327

LUMINA PRÆROGATIVA.

VII. Prior Genealogus, Alberti Habsburgensis & Helwigis Ki-
burgensis proles enumerans, omisit RYDOLPHVM, in Romanorum
Regem postea electum; quem Monumenta Murenfia inter Alberti
filios primum constituent: adeo incuriosus fuit in ijs exponendis
quæ ad ipsius æuum pertinebant, & quæ in Monasterio suo præ
manibus habebat. Itaque ex relatis palam fit, *Rudolphum I. Imperatorem*
ab Habsburgi Comitibus serie masculinâ perpetuâ oriundum fuisse;
non autem à Thierstenijs, vt somniauit Gothofredus, & ab illo re-
tulit præcipitis ingenij Assessor: qui etiam nostris illis syderibus
propriâ luce conspicuis opposuit ex cerebri cuiuspiam spatij imagi-
narijs *Ferros & Nibelungos*. Sed iam fusè ostendi ab istis Capetinis
Reges nullo modo processisse. Ab illis verò si lux & gloria in ali-
quos Europæ Principes deriuata est, ea in nostros Reges per Maiores
Domus, & Carolum Magnum, cum natalium antecessione tota
coaluit.

Guillim.
l. 6. c. 3.

LVMEN III.

*Burgundionum Reges & Comites à Gothijs antiquissimis pro-
sapiam ducunt, Principes Habsburgici à Burgundionibus.*

LEGANTER Puteanus noster *origines*, Originem nesciri,
aut confundi, illustre Antiquitatis signum est; nec pulchriori mo-
numento durat rerum memoria, quam cum queri ex debent.
Hactenus inelyta Habsburgensium Gentis initia plures
inuestigarunt; nec vllus meo iudicio assecutus est. Videndum hoc
loco, num alijs clarius quidpiam assequi possimus. Scribit Agathias,
Clodamirum aduersus BURGUNDIONES, qui & GOTHICÆ sunt na-
tionis, duxisse exercitum: illi erant Sigismundus & Godomarus Burgun-
diæ Reges, filij Gundebaldi; qui ab Athanarico Gothorum Rege pro-
sapiam ducebat. Gregorius Turonensis disertè: Fuit autem & GVN-
DIVICVS Rex Burgundionum ex genere ATHANARICI Regis persecu-
toris. Huic fuerunt quatuor filij, GVNDOBALDVS, Godegisilus, Hilperi-
cus, & Godomarus. Albericus similiter: Rex Burgundiæ GODOVEVS Ad an.
(alijs Gunduicus & Gundiochus) de genere primi ATHANARICI
Gothorum Regis procreatus, quatuor habuit filios, GVNDEBALDVM, Go-
degisilum, Chilpericum, patrem Crotilidis, & Gothmarum. GVNDEBALDI
filij fuerunt sanctus Rex SIGISMUNDVS & GODOMARVS. Obijt
Athanaricus Gothorum Rex anno Christi CCC. LXXXI. Gundisilus
Rex eius filius, Gunduici patris, partem Galliarum Rheno proximam
occu-
Baron.
n. 10.
Chetue
Burgund.
l. 1. c. 1.

[links] Jacob van Reesbroeck, *Portret van Balthasar II Moretus*

[rechts] Jacob van Reesbroeck, *Portret van Anna Goos*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

FOTO: PETER MAES

Balthasar II is een van de rijkste Antwerpenaren. Daar horen door de band genomen prestigieuze maatschappelijke functies bij, maar Balthasar II houdt niet van schone schijn en ereposten. Al zeker niet als die hem tijd en geld kosten. Dit wil niet zeggen dat Balthasar II geen sociaal voelend man is. Binnen zijn bedrijf ontwikkelt en financiert hij het reeds bestaande ziekenfonds. Het is een deel van de onderneming dat verrassend modern aandoet.

Balthasar II is getrouwd met Anna Goos (1627-1691). Anna Goos komt ook uit een gefortuneerde familie. Na het overlijden van haar man staat zij haar zoon, Balthasar III met raad en daad bij tijdens zijn eerste jaren aan het hoofd van de *Officina*. Zij is een krachtvolle zakenvrouw.

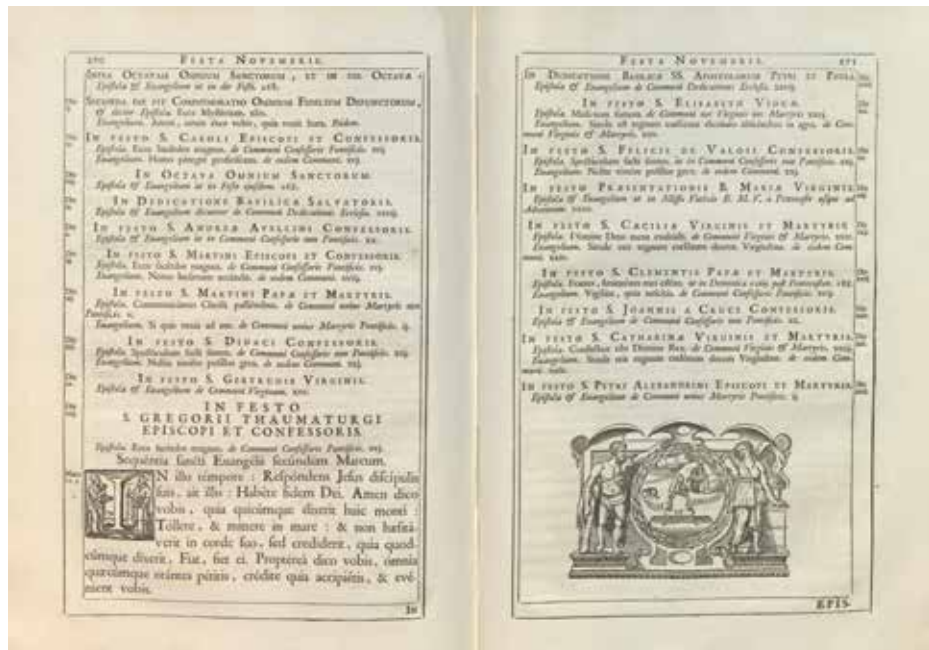
GENERATIE 5: MONDAIN Met Balthasar III (1646-1696) treedt andermaal een bekwame bedrijfsleider aan, maar ook een generatie die meer oog heeft voor het mondaine leven. Vooraf had Balthasar III zijn opleiding afgesloten met een reis naar Italië. In 1692 wordt hij in de adelstand verheven en krijgt de titel 'jonkheer'. Na enig lobbywerk mag hij zich zelfs blijven inlaten met handel en nijverheid. In tegenstelling tot zijn vader vergaart Balthasar III allerlei ereposten. Op enkele uitzonderingen na is de volledige boekproductie vanaf nu toegespitst op liturgische uitgaven voor de Spaanse markt. Als de hiëronymieten midden in een economische crisis even hun facturen niet (kunnen) betalen, doemen er voor de *Officina* zware problemen op. Balthasar reist naar Madrid om tot een vergelijk te komen. Hij slaagt in zijn opdracht, niet in het minst dankzij de doortastende coaching per brief van zijn moeder. Balthasar III sterft op zijn vijftigste. Zijn kinderen zijn dan nog niet meerderjarig. Zijn vrouw Anna Maria de Neuf (1654-1714), neemt dus de leiding van het bedrijf over. Anna Maria ontpopt zich tot een bekwame zaakvoerder, in de lijn van haar schoonmoeder Anna Goos. Ook nadat Balthasar IV (1679-1730) meerderjarig is geworden volgt Anna Maria de Neuf de bedrijfszaken nauwgezet op.

Vanaf Balthasar III Moretus (1646-1696) produceert de Plantijnse uitgeverij nog uitsluitend liturgische werken. Nieuwe getijden-, mis- en gebedenboeken verschijnen om de zoveel jaar in uiteenlopende formaten. *Breviarium Romanum*, 1688: K 468
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Anoniem, *Portret van Balthasar IV Moretus*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

GENERATIE 6: KAPITAAL Onder de leiding van Anna Maria de Neuf en haar zonen Balthasar IV en Jean-Jacques (1690-1757) doet de *Officina* nog steeds goede zaken en blijft ze de grootste drukkerij-uitgeverij van de Zuidelijke Nederlanden. In de familie is evenwel een evolutie merkbaar: Balthasar is de laatste Moretus die nog een opleiding als drukker krijgt. Zijn broer Jean Jacques is de eerste van de familie die een universitaire opleiding volgt. De winsten van het bedrijf worden hoe langer hoe meer in onroerende goederen en waardepapieren belegd. De hoge levensstandaard van de familie is niet langer afhankelijk van het bedrijf. Door rijke huwelijken en geslaagde geldspeculaties kunnen de familieleden voortaan rentenieren. De drukkerij wordt een liefhebberij met een rijk verleden, de trots van de familie.

Onder Jean Jacques Moretus (1690-1757) blijft de massale uitvoer van liturgische boeken naar Spanje de belangrijkste activiteit van het bedrijf. Het is meer van hetzelfde maar wel van zeer goede kwaliteit.

Epistolae et evangelia totius anni, 1750: B 3367.2

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Anoniem, *Portret van Anna-Maria de Neuf*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Balthasar IV Moretus (1679-1730) drukt, net als zijn vader, heel veel liturgische werken voor Spanje. Daarbij horen ook psalmboeken. Dit boek is bedoeld om samen te zingen.

Psalterium Romanum, 1713: K 546

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Jan van Helmont, *Portret van Jean Jacques Moretus*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

GENERATIE 7: OMWENTELING Als François Jean Moretus (1717-1768) aantreedt als bedrijfsleider is de *Officina* nog steeds een grote onderneming. Maar in 1764 krijgt ze een zware slag. De Spaanse koning annuleert in een vlaag van protectionisme alle privileges van buitenlandse drukkers-uitgevers. De hele Spaanse afzetmarkt verdwijnt van de ene op de andere dag. Afnemers uit andere regio's blijven het bedrijf trouw maar het productievolume loopt drastisch terug. François Jean is getrouwd met Maria Theresia Borrekens (1728-1797). Zij hebben dertien kinderen van wie er zeven jong overlijden. Als François Jean overlijdt zijn zijn kinderen nog minderjarig. Zijn weduwe, Maria Theresia Borrekens, leidt bijna dertig jaar lang het bedrijf.

[links] Filips Jozef Tassaert, *Portret van François Jean Moretus*

[rechts] Filips Jozef Tassaert, *Portret van Maria Theresia Borrekens*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

François Jean Moretus (1717-1768) kan niet voorkomen dat de drukkerij de Spaanse afzetmarkt verliest. De lokale markt wordt dus belangrijker. Dit liturgische zangboek bewijst dat de kwaliteit hoog blijft.

Antiphonale Romanum, 1773: A 1155

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Jozef Delin, *Portret van Edward Moretus*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Albert Moretus (1795-1865), de broer van Edward, hoopt de drukkerij nog een nieuwe start te geven. Zonder succes. De activiteiten doven stilaan uit. Dit misboek is een van de laatste wapenfeiten.

Missale Romanum, 1837: K 644

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

GENERATIE 8: NEERGANG In de drukkerij is nog weinig activiteit. Na het overlijden van Maria Theresia komt het bedrijf toe aan haar vijf zonen. Tijdens het Franse bewind gaan de zaken niet goed. Er wordt voornamelijk uit de bestaande voorraad verkocht. Het bedrijf sluit zelfs enkele jaren maar start toch weer op: een ultieme maar uiteindelijk vergeefse poging.

GENERATIE 9: BOEKEN DICHT De negende generatie is de laatste die actief is in het bedrijf. Het industriële tijdperk is aangebroken en het machinepark van de *Officina* is niet meer bij de tijd. Wil het bedrijf overleven dat moet Albert Moretus (1795-1865) in nieuwe drukpersen investeren, iets wat hij niet doet. Zijn jongere broer Edward (1804-1880) sluit de drukkerij definitief in 1870. In 1876 verkoopt hij de Gulden Passer aan de stad Antwerpen en begint het verhaal van het Museum Plantin-Moretus.

Het salon met de portrettengalerij

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

PLANTIJN:

internationale uitgever, trendsetter en vernieuwer

Anno 1453. In het Duitse Mainz drukt Joannes Gutenberg de eerste tekst met losse loden letters. Zijn uitvinding verovert Europa en de wereld, met een ware informatie-explosie tot gevolg. Overal kunnen mensen dezelfde teksten lezen, dezelfde beelden zien. De boekdrukkunst is het eerste massamedium ooit, het internet van de zestiende eeuw.

Gutenberg zelf stierf bankroet. Een boek drukken kost veel geld voor het opbrengt. Vanaf het prille begin functioneert de drukkerij als een kapitalistische onderneming. De drukker is een ondernemer die winst moet maken om zijn investering in letters, inkt en papier terug te verdienen. Teksten worden als koopwaar verhandeld op de kersverse markt van het gedrukte boek.

Wetenschappers, humanisten, kunstenaars, politieke en religieuze leiders, allen omarmen de drukpers en zetten haar succesvol in voor de eigen zaak. Teksten van grote denkers en hervormers als Erasmus en Luther verspreiden zich over een breder publiek. Het gedrukte boek heeft sociale veranderingen in de toenmalige

Bijbel gedrukt met de letters van Joannes Gutenberg

De 36-regelige bijbel, Bamberg, ca. 1460

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

De boekenwinkel

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Joan. Stradanus invent. Joan. Galle excud.

IMPRESSIO LIBRORVM.

Potest vt vna vox capi^r aure plurima: Linunt ita vna scripta mille paginas.

maatschappij versneld. En daaraan heeft Plantijn een belangrijke bijdrage geleverd met zijn vele humanistische en wetenschappelijke publicaties. Dankzij zijn zakelijk instinct bouwt hij een succesvolle carrière uit als drukker en uitgever van internationaal belang.

ANTWERPEN KUNSTMARKT EN BOEKENSTAD Anno 1555. Plantijn sticht een van de grootste uitgeverijen aller tijden, de *Officina Plantiniana*. De Fransman migreert naar Antwerpen om zijn ambitie waar te maken, toen het belangrijkste handelscentrum boven de Alpen. Buitenlandse handelaars hebben zich gespecialiseerd in de internationale distributie van goederen over heel Europa en ver daarbuiten. Het ideale klimaat voor een jonge ondernemer met internationale ambities. Naast Venetië en Parijs is Antwerpen uitgegroeid tot een van de drie typografische hoofdsteden in Europa. De stad kent bovendien een actieve kunstmarkt voor schilderijen, beeldhouwwerken, boeken en prenten. Ook dat heeft Plantijn goed begrepen. Van bij zijn aankomst verhandelt hij zelf prenten en globes, nog voor hij zijn eerste boek publiceert. Dat levert hem de juiste contacten op met de beste prentenmakers, beroemde ontwerpers, tekenaars en graveerders.

De uitvinding van de boekdrukkunst

Jan Collaert naar Joannes Stradanus, *Nova Reperta*, ca. 1590

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Plantijns onderneming schiet als een komeet de hoogte in tussen zijn concurrenten. De cijfers liegen er niet om. In 1561 gebruikt hij 4 personen, hiermee kan hij zich al meten met de grootste Europese drukkers. Ter vergelijking: Willem Silvius, een van de belangrijkste Antwerpse drukkers, publiceert in zijn ganse carrière van 21 jaar ongeveer 120 werken. Dat is evenveel als Plantijn tijdens de eerste zeven jaar van zijn loopbaan. Plantijn drukt er in totaal 1887, goed voor 55 werken per jaar.

TRENDSETTER PLANTIJN In het begin van zijn carrière verzorgt Plantijn vooral illustraties met houtblokken, een handige en goedkope techniek. De houtblokjes worden samen met de letters afgedrukt. Vijftien jaar later specialiseert hij zich in drukwerk met kopergravures en etsen. Dat levert fijnere lijnen op, met meer schakeringen tussen zwart en wit. Deze techniek is helaas duurder, omdat tekst en illustratie apart worden gedrukt. Plantijn is de eerste die systematisch kopergravures opneemt om zich met verfijnde illustraties kwalitatief te onderscheiden van zijn concurrenten. Hij maakt de duurdere techniek rendabel door ze toe te passen op de nieuwe markt van religieuze boeken. Boeken voor de eredienst en persoonlijk gebed verkopen gegarandeerd. Plantijn hergebruikt de kopergravures in verschillende werken. Voortaan willen kopers deze afbeeldingen zien. Andere drukkers over heel Europa volgen Plantijns voorbeeld.

Georges De la Hèle, *Octo missae quinque, sex et septem vocum*, C. Plantin, 1578

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Plantijn zet een nieuwe trend met verfijnde kopergravures

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Plantijn verzamelt lettermateriaal, meer dan hij ooit kan gebruiken. Hij hecht veel belang aan mooie lettertypes. In het begin van zijn carrière moet hij zich tevreden stellen met lettermateriaal dat ook andere drukkers gemakkelijk kunnen kopen. Maar al snel kiest hij voor exclusievere lettertypes van Franse ontwerpers als Garamont en Granjon en van de Gentenaar Van den Keere om zijn Antwerpse concurrenten te overklassen. Plantijn introduceert een variëteit aan elegante Franse lettersets in de Zuidelijke Nederlanden. Granjon ligt aan de basis van de moderne letter Times New Roman, de letter Garamond staat nog steeds in het rijtje beschikbare lettertypes op computer.

Om te vermijden dat andere drukkers zijn exclusieve lettertypes gebruiken koopt Plantijn ook de stempels en matrijzen op. Ze zijn de grootste schat van zijn onderneming. Met dit materiaal kan Plantijn als enige de letters laten bijmaken. Zijn indrukwekkende verzameling is de enige ter wereld met werk van zo veel zestien-de-eeuwse lettersnijders. Plantijn specialiseert zich verder in drukwerk met speciale lettertekens: Grieks, Hebreeuws, Oudsyrisch, Aramees, en ook wiskunde en muziek.

Plantijns grootste kapitaal bestaat uit stempels en matrijzen om letters te gieten

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

LEXICON ARABICVM.	
أجل Finis, terminus, <i>dege.</i> plural اجل	فأخذ fecit. Et fume.
لاجل Propter, recipit affixa. <i>o.</i>	استأخذ Venit, interuenit.
من اجل Ob causam.	أخذة & أخذ Prehensio, reprehensio.
أجل Determinare, destinare.	وحد <i>vide etiam.</i>
موجل Determinatus.	أجرة & أجر Merces.
اجام Stagnum, plural. اجم	أجير Mercenarius.
اجمي Palustris.	أجرأ plural.
اجن Crater, phiala.	استأجر & أجر Mercede conduxit.
أدوا Male lo- cuti sunt.	أجار & أجر <i>o. / جار, rectum, te- cta, jar.</i>
أدوا <i>Uinc. Az. 54.</i>	Et Later, tegula.
أدوا <i>29.</i> جيتهم سبأ <i>ia.</i> Et abundam.	Item أجور Laterculi <i>Gloss.</i>
إدوا & إدوا Quando, dum, cum.	أخر Alius.
إدوا Quia. Ecce.	أخري Alia.
إدوا Ergo <i>Gloss.</i>	أخر Post, Finis.
أدب Corripuit, castigauit, eru- diuit.	أخير Postremus, Ultimus.
أدب Eruditus est, exper- tus est.	أخيرة <i>Femin.</i>
أدب <i>o. / Adip. mutator in o. ut corripiam.</i>	أأخر & آخر Postvenire, succedere,
أدب Praeceptor, magi- ster, <i>Gloss.</i>	أأخر morari, differre, scilicet venite.
أدب Eruditus, exercitus.	وأأخر Dilatio, successio. <i>vide o.</i>
أدب Casti- gatio, cenfura.	أجز Conditores computorum. <i>Se. Ita vocant Residuum anni Iuliani, hoc est, Quadrantem.</i>
أدر	أأجر Pyrus <i>Gloss.</i> Prunus

FRANCISCI RAPHELENGII	
أفان Asinus subiugalis. افان	أفان Signa, exempla, plural. افان <i>o. / افان, vltus.</i>
أفان Fornax.	Et posteriora, post, et Chald. افان
أفان Venit, aduenit: congressus est, coiuuit. Cum Ger. Attulit.	cum افان افان <i>o. / افان, vltus.</i>
أفان Forme قاتي possibile fuit, po- tuit.	أفان Statim.
أفان Accepit, q. d. ei allatum est. passuum ab Aphel, montato <i>in o.</i> De huius verbi flexione plura in Grammatica.	أفان <i>Antenna 2. Fem.</i> Et hinc verbum
أفان Congressus, coitus.	أفان Voluit, prout, elegit, mandauit, affectus est. Fu- tura montat <i>in o.</i>
أفان Hydria. plural. افان	Et in co- iugatione grani, Incidit, im- pressit, effecit, operatus est.
أفان Amara Interp.	Cum افان افان Affectus est, recepit impressionem.
أفان Frater.	Et in forma افان Voluit, sibi proposuit.
أفان <i>Duale افان plural.</i>	أفان Citria, cedromela, medica arbor. <i>Gloss.</i>
أفان اخوات & اخوات	أفان <i>Chald. Legitur o. / افان</i>
أفان Fraternitas.	أفان Citrinus.
أفان Soror. افان	أفان <i>(pro huius) huius Obel Steed ex R. To- mah <i>o. / huius sic vocatur, similis Tha- marisco. Vide Basil Aruch.</i></i>
أفان Vnus. افان	أفان <i>Ac. 34. Ne refugiat.</i>
أفان Vnitus est. <i>vide وحد</i>	أفان Scelus, prauitas. <i>Gloss. Deli- ctum, reatus.</i>
أفان <i>idem quod افان Chald. o. / vltus. He- braicè. Cepit, sumpsit, ar- ripuit, prehendit, repre- hendit, vltus est. Et pro Cae- pit, incepit.</i>	أفان Delinquere.
أفان <i>Imper. Sume, افان. Futurū.</i>	أفان <i>o. / nomen huius.</i>
أفان Secutus est.	أفان Antimonium, Stibium <i>o. / pro افان apud Saad. Exod. 39.</i>
أفان Sumpsit, assumpsit, fecit.	أفان Smaragdus.

UITGEVER VAN TOPWERKEN De belangrijkste humanistische geleerden en weten- schappers van die tijd publiceren hun werk bij de *Officina*. Plantijn verspreidt de nieuwe bevindingen van topwetenschappers internationaal. De nieuwe presen- tatie in het museum vertelt in vier thema's het uitzonderlijke belang van Plantijn bij de verspreiding van kennis. De vier onderwerpen zijn taal, wetenschappen, mens en maatschappij, en religie. Tien topwerken springen eruit, boeken die het westerse denken mee bepaald hebben en de wereld mee vorm gaven.

KLASSIEKE EN BIJBELSE TEKSTEN Plantijn publiceert tal van taalwerken en leer- boeken. Hij overhaalt tophumanist Justus Lipsius om zijn uitgaven van Latijn- se klassiekers als Tacitus en Seneca bij hem uit te geven. Voor theologen brengt Plantijn een meertalige bijbel uit in vijf talen, in het Latijn, Grieks, Hebreeuws, Oudsyrisch en Aramees. Ook Plantijns schoonzoon Raphelengius werkt eraan mee. Deze talenknobbel is de voornaamste specialist in Oosterse talen in de Ne- derlanden. Dankzij hem richt de jonge universiteit van Leiden als eerste in de Nederlanden het vak Arabisch in. Raphelengius zelf schrijft het eerste Arabische woordenboek in Europa. Vanaf 1585 runt hij het Leidse filiaal van de uitgeverij en specialiseert zich in oosters drukwerk met aangepaste lettertypes.

Franciscus Raphelengius, *Lexicon Arabicum*, Leiden,

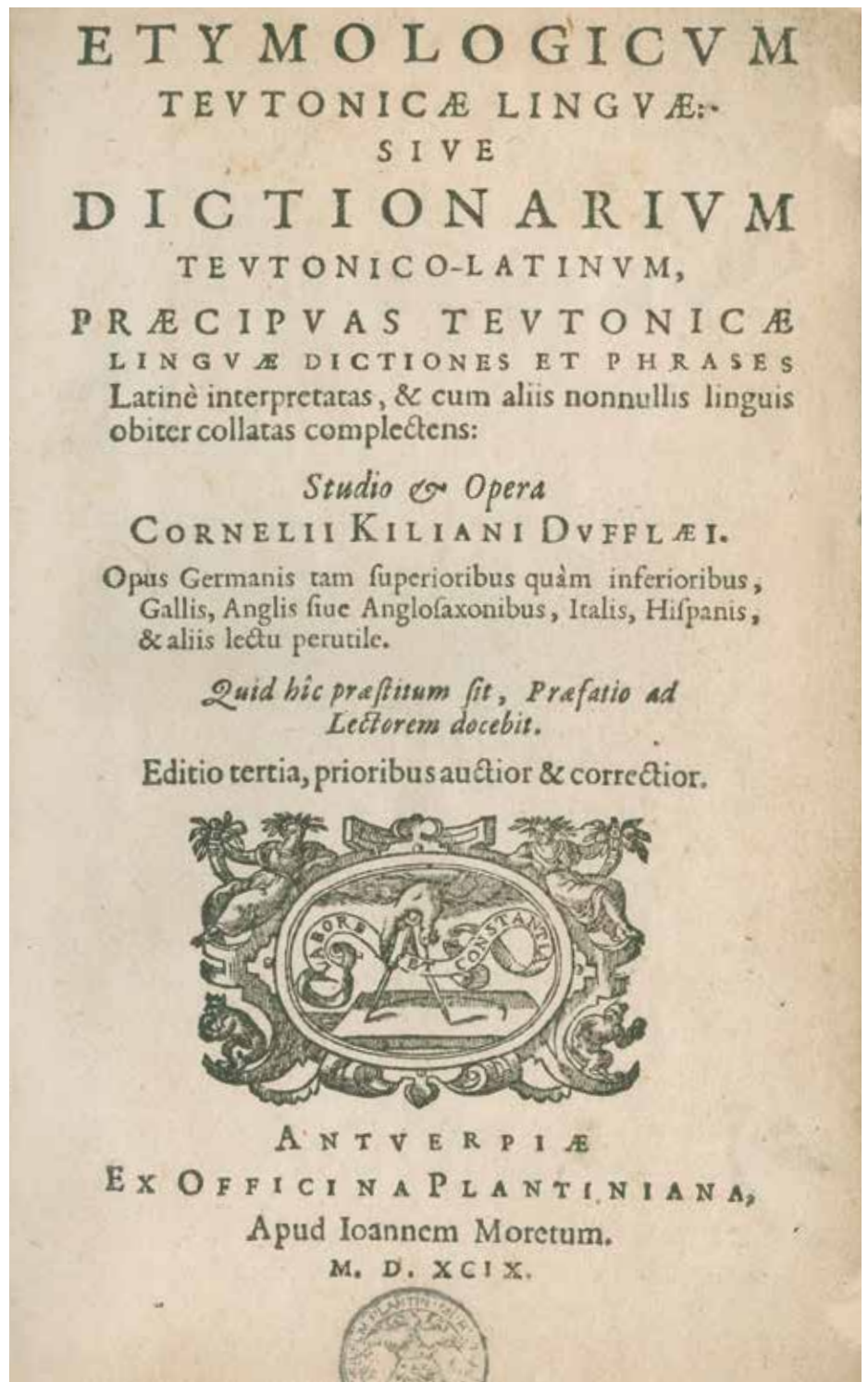
Franciscus II Raphelengius, 1613

Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

HET EERSTE NEDERLANDSE WOORDENBOEK Dankzij de boekdrukkunst ontwikkelen de volkstalen een vaste spelling, grammatica en woordenboeken. De Fransman Plantijn heeft als migrant zelf ervaren hoe moeilijk het is om een nieuwe taal onder de knie te krijgen. Het is hem trouwens nooit helemaal gelukt. Omdat hij een goed woordenboek mist, begint hij er zelf aan. Hij laat het werk al gauw over aan zijn proeflezers, waaronder Cornelis Kiliaan. In 1573 publiceert Plantijn zijn woordenboek *Schat der Neder-duytscher spraken*.

Kiliaan is in de ban van Nederlandse woorden en wijdt er zijn verdere leven aan. In 1599 verschijnt bij Jan Moretus het *Etymologicum Teutonicae linguae*, het eerste verklarende woordenboek van het Nederlands. Kiliaan verzamelt niet enkel woorden, hij geeft ze ook een etymologische verklaring. Nederlandse woorden vergelijkt hij met Duitse en Franse equivalenten van dezelfde stam. Deze nieuwe aanpak is uniek in Europa.

Het eerste verklarende woordenboek van de Nederlandse taal,
goed voor 40.000 trefwoorden
Cornelis Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*,
Jan Moretus, 1599
Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

TALEN LEREN Plantijn geeft grammatica's en conversatieboekjes uit om Nederlands en Frans te leren. Populair zijn de zogenaamde ABC-boekjes waarmee jonge kinderen het 'Duytsch' of 'Diets' of Nederlands leren. De uitgever brengt in 1567 *Dialogues francois pour les jeunes enfants* uit, een tweetalig leerboekje met Franse en Nederlandse dialogen. De laatste dialoog beschrijft Plantijns vak, de boekdruk-kunst. Het is de oudste gekende tekst over dit onderwerp.

METEN IS WETEN Dankzij de ontdekking van nieuwe continenten en handelsrou-tes verruimt de horizon van de Europese geleerden. Humanistische geleerden herontdekken de antieke wetenschappen. Deze intense studie betekent de start van kritisch en onafhankelijk onderzoek en leidt tot grote doorbraken in astro-nomie, geneeskunde en botanica. "Zelfs in mijn nog niet erg lange leven heb ik in de geneeskunde en de wiskunde een zo grote omwenteling kunnen waarnemen als tussen de schaduw en het voorwerp waarop het licht valt," schrijft geneesheer, wiskundige en astronoom Gemma Frisius in 1545.

Plantijns uitgeverij verspreidt de nieuwe inzichten van onderzoekers uit de Nederlanden wereldwijd. Hij publiceert 55% van alle wetenschappelijke boeken in de Zuidelijke Nederlanden over cartografie, geneeskunde, astronomie, wis-kunde, fysica, botanica....

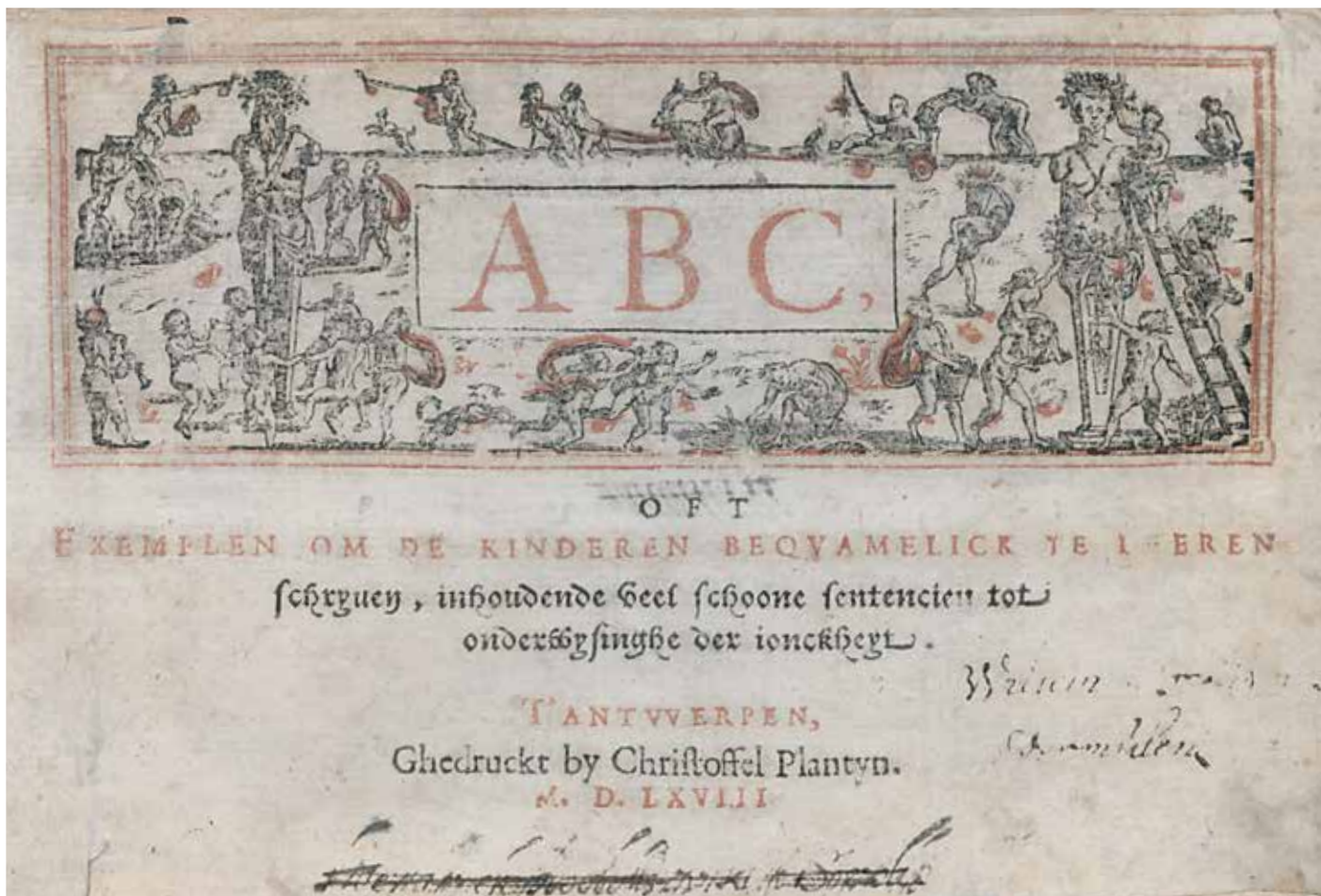
Geen enkele wetenschap heeft de renaissance zo sterk beïnvloed als de wiskunde. Denk maar aan perspectieftekenen, dubbele boekhouding, nieuwe militaire ves-tingen en landmeetkunde. Wiskunde dient in de havenstad Antwerpen de noden van de handelsmarkt en de zeevaart. Plantijn drukt een van de meest invloedrijke

'ABC, om kinderen bequamelick te leeren lezen en schrijven',

een populair lesboek van schoolmeester Peeter Heyns

Peeter Heyns, ABC, C. Plantin, 1568

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

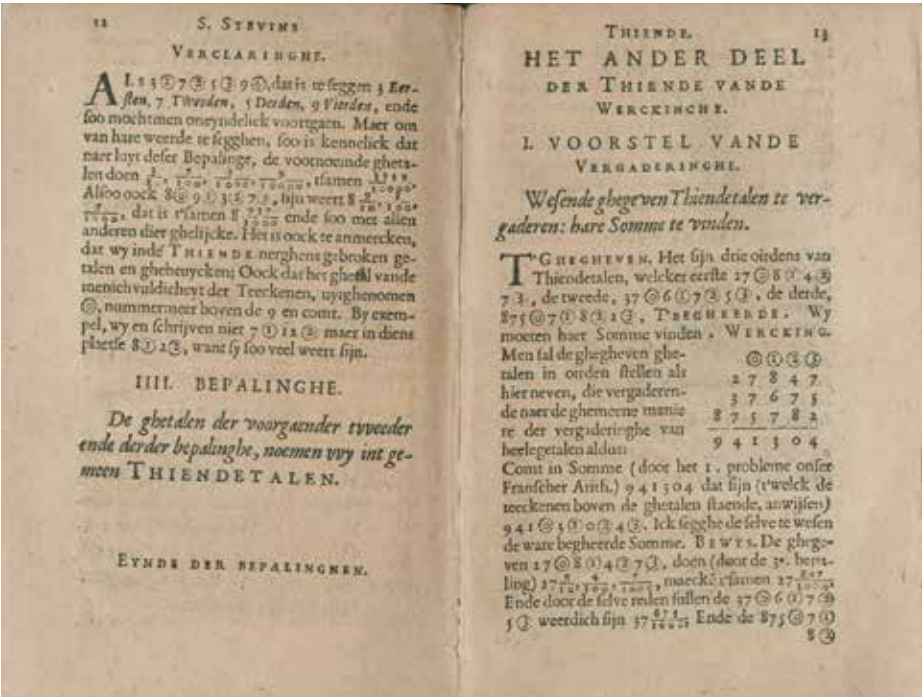

Pieter van der Heyden naar Pieter Brueghel I,
De ezel op school, 1557
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

wiskundige werkjes van zijn tijd, *De thiende* van Bruggeling Simon Stevin. Stevin legt uit hoe je decimale breuken kan gebruiken bij optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen en worteltrekken. Naast wiskundige is Stevin ook uitvinder. Hij ontwerpt molens, sluizen, baggermachines en zelfs een strandzeilwagen.

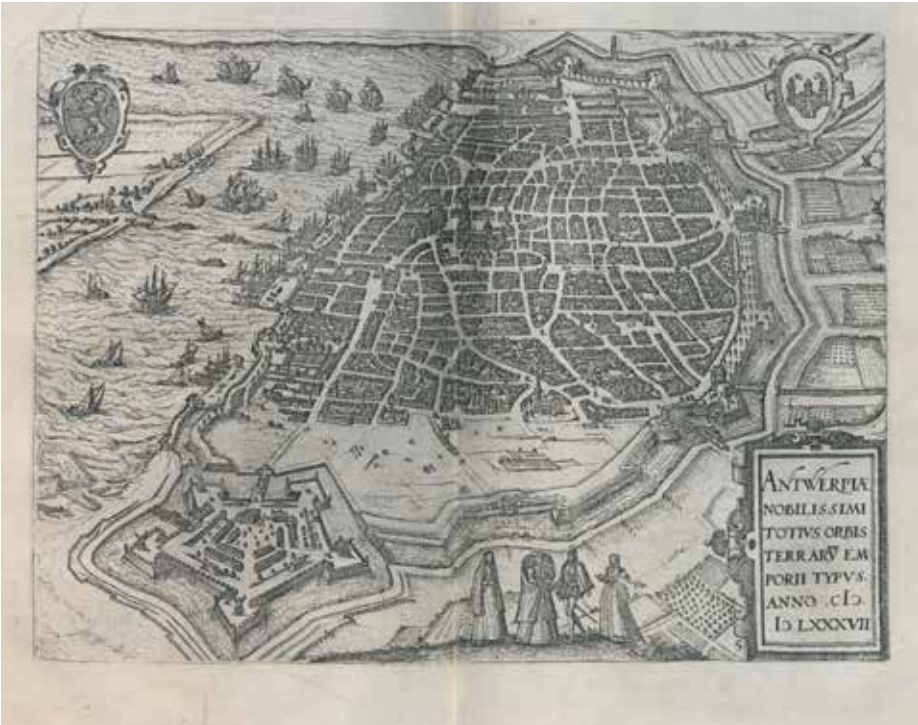
Cornelis Jacobsz. Drebbel, *De meetkunde*, 1587-1605
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

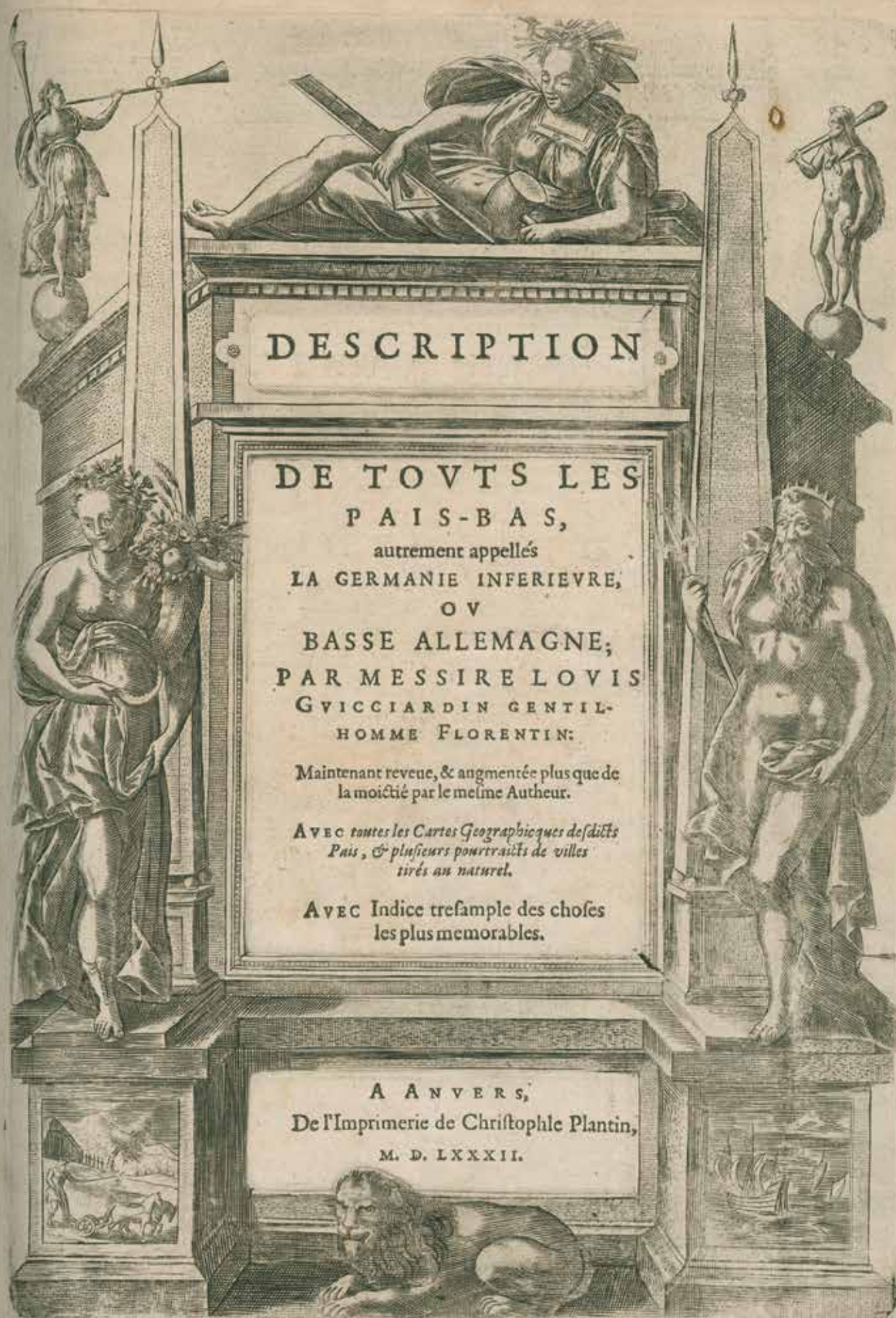

Stevens decimaal systeem ziet er als volgt uit:
 Een getal voor de komma duidt hij aan met het teken 0
 Elk tiende deel van een enkele eenheid duidt hij aan met het teken 1
 Het tiende deel van een enkele eenheid van de eerste tiende duidt hij aan met het teken 2
 Zo kan je verder gaan met elk getal achter de komma.
 Zijn schikking 8 0 3 1 7 2 5 3 schrijven wij als 8,375
 Simon Stevin, *De thiende*, Leiden, C. Plantin, 1585
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

DE WERELD OP PAPIER Het begin van de bloeitijd van de Zuid-Nederlandse cartografie valt samen met de activiteiten van Plantijn. In totaal brengt hij 55 aardrijkskundige werken uit. In het begin drukt hij populaire reisverhalen uit pas ontdekte landen. Later volgen landbeschrijvingen zoals die van Lodovicus Guicciardini en de schitterende atlassen van Ortelius.
 De Italiaanse koopman Guicciardini werkt vanaf 1541 in het Antwerpse filiaal van het familiebedrijf. Hij beschrijft de economie, staatkunde, taal, flora, fauna en volksaard van de welvarende Nederlanden. Opvallend veel aandacht gaat naar zijn woonplaats Antwerpen. Over de inwoners zegt hij: "Zy zijn vervaren ende gheschikt om over al ter wereldt te handelen, ja oock de vrouwen personen (al en hebben zy noyt buytens landts geweest) connen drie oft vier, sommighe vijf, ses ende seven talen spreken: welck een gherieffelijck ende wonderlijck dinck is."

Antwerpen gezien door Italiaanse ogen
 Lodovico Guicciardini, *Description de tous les Pais-Bas*, C. Plantin, 1582
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Ortelius brengt alle West-Europese kennis van de wereld samen
 Abraham Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*, C. Plantin
 voor A. Ortelius, 1579
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

De uitvinder van de moderne atlas Abraham Ortelius start zijn carrière als inkleurder van kaarten bij Plantijn. In 1570 brengt de cartograaf als eerste alle gekende kaarten van de wereld in een boek samen op hetzelfde formaat. De eerste atlas is een feit, het boek een commercieel succes dat in heel Europa wordt bewonderd en gebruikt.

DE ZIEKE MENS ONTLEED In zestiende eeuw grijpt de geneeskunde nog terug naar klassieke ideeën als de temperamentenleer. Onbalans tussen de lichaamssappen bloed, slijm, gele en zwarte gal veroorzaakt ziekte. Aan universiteiten dissecteren wetenschappers als Vesalius menselijke lijken. Dat levert artsen wel nieuwe inzichten over anatomie en ziekteoorzaken op, maar de volksgezondheid gaat er vooral op vooruit dankzij nieuwe aanbevelingen over hygiëne en diëten. Typische publicaties zijn de zogenaamde pestboekjes. De zwarte dood raast geregeld door Europa en maakt daarbij veel doden.

Plantijn brengt in 1566 het werk van Joannes Valverde, *Vivae imagines*, in feite een kopie van *Fabrica*, het werk over de menselijke anatomie van de Leuvense wetenschapper Vesalius. Het is Plantijns eerste boek met koperplaten. Hiermee bewijst hij dat hij werken van hoge kwaliteit kan afleveren.

DE NATUUR OP ZIJN MOOIST Plantijn trekt de beste kunstenaars aan voor de kruidboeken van 'het botanische driespan' uit de zestiende eeuw, Dodoens, Clusius en Lobelius. De dure uitgaves liggen goed in de markt dankzij de uitzonderlijke kwaliteit van de illustraties en Plantijns internationale netwerk.

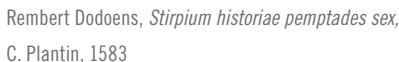
Stirpium historiae pemptades sex. Zo heet het meesterwerk van de Mechelse geneesheer Rembert Dodoens. Dit kruidboek is de synthese van al zijn voorgaande boeken, goed voor 965 pagina's en 1.309 topillustraties. Dodoens beschrijft sys-

Koperplaten zorgen voor verfijnde illustraties in Valverdes anatomisch werk

Frans en Pieter Huys, *Gevilde man houdt zijn huid vast*, ca. 1566.

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Keizer Karel V sterft in 1558 en zijn zoon Filips II organiseert een indrukwekkende optocht door de straten van Brussel

Charles cinquieme, C. Plantin & H. Cock, 1559

tematisch de planten, hun afkomst, bloeitijd en gebruik. Tot aan zijn dood blijft hij informatie toevoegen. De Moretussen herdrukken het boek tot 1644. In de achttiende eeuw wordt zelfs nog een Japanse versie gemaakt.

OVER MENS, MACHT EN MAATSCHAPPIJ Drukkers brengen niet alleen dure of geleerde boeken op de markt, ze produceren ook massadrukwerk zoals kalenders en geboden. Antwerpen is in de 16de eeuw het centrum voor de productie van kalenders of almanakken. Voor drukkers betekenen ze een gegarandeerde afzetmarkt en jaarlijks terugkerende bron van inkomsten. Ook Plantijn verdient er goed geld aan. Iedereen gebruikt kalenders, om te weten wanneer het jaarmarkt of paardenmarkt is, wanneer het beste moment om te zaaien, te planten te oogsten, of om een aderlating uit te voeren. Vaak bevatten de kalenders ook prognosticaties, toekomstvoorspellingen voor een jaar of langer, gebaseerd op astrologische berekeningen. Er zijn niet veel exemplaren bewaard gebleven. De meeste zijn weggegooid na gebruik, tot een puntzakje gevouwen voor tabak en peper, of gerecycleerd als wc-papier.

Drukkers werken graag voor de overheid. Nieuwe wetten drukken levert een vast inkomen op. Plantijn werkt afwisselend voor de Spaanse koning Filips II en de Staten-Generaal van de Nederlanden. Vanaf 1579 is Plantijn ook officiële drukker van Antwerpen. De Plantijnse drukkerij publiceert bijna twee eeuwen lang de geboden van Antwerpen. Zij worden luidop voorgelezen aan het stadhuis en opgeplakt in de stad. Vandaar de naam 'plakkaat'. Ze regelen het dagelijkse leven in de stad, roepen op om misdadigers te vatten, verbieden sluikstorten of te veel kabaal op straat.

Om hun imago te versterken verspreiden heersers afbeeldingen van blijde intredes, triomftochten of lijkstoeten. Al in 1559 brengt Plantijn het prestigieuze album uit over de lijkstoet van keizer Karel in Brussel. Hiermee vestigt hij zijn faam als uitgever, ook al drukt hij enkel de korte tekst. De 12 meter lange stoet met 33 ingekleurde gravures leest als een beeldverhaal. Dankzij het album kan iedereen, ook thuis, de plechtigheid herbeleven.

Het is verboden met 'schrack-schoenen' te schaatsen
op de Antwerpse vesten

Verboden te schaatsen, C. Plantin, 30 januari 1582

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Hans Bol, *Schaatsers*, 1534-1593

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

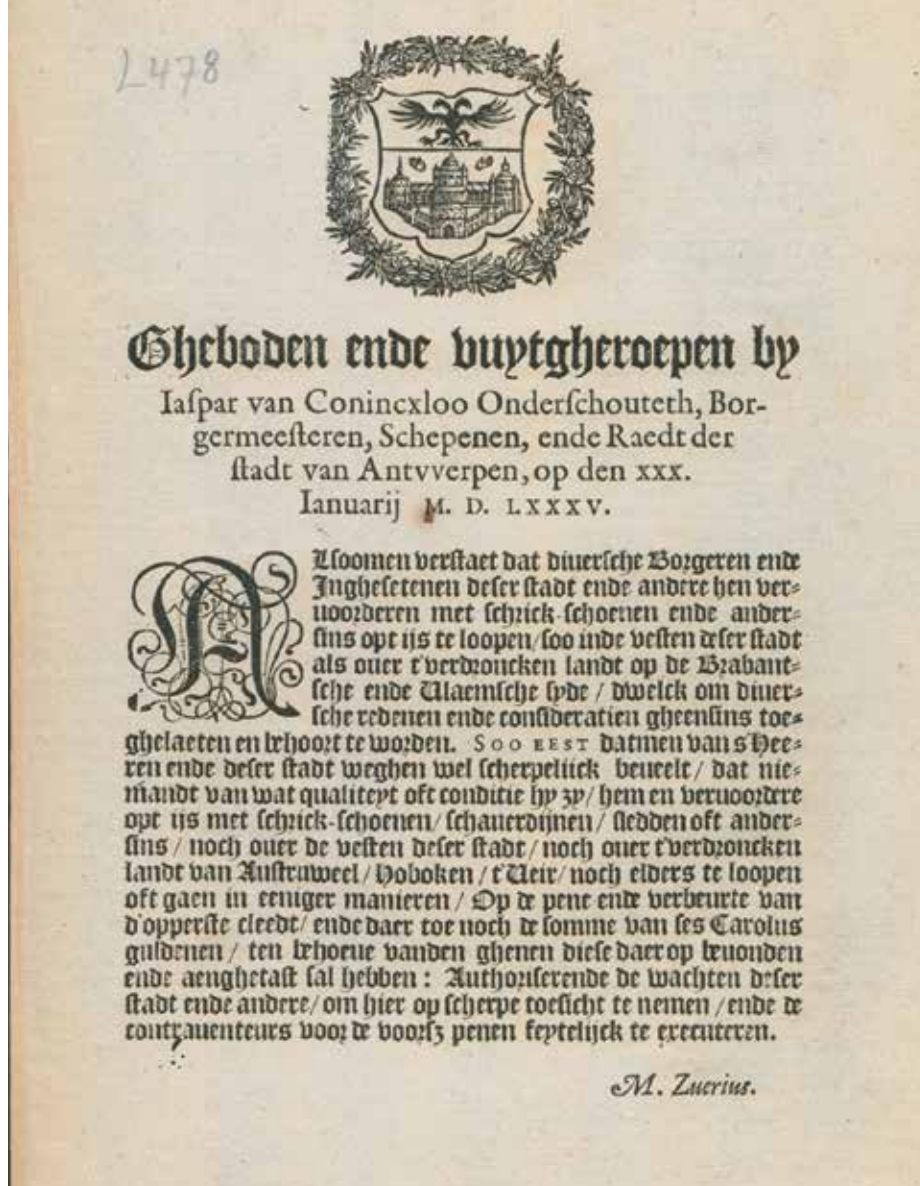
BOEKEN VOOR DE EREDIENST “Ik heb me altijd gehouden aan het katholieke geloof en zal dat blijven doen, met de gratie van God, tot de laatste zucht van mijn leven, gehoorzaam aan de heilige Katholieke Kerk van Rome en aan onze katholieke koning”, schreef Christoffel Plantijn.

In de Plantijnse drukkerij dienen de persen het katholieke geloof met talloze uitgaves van de bijbel en boeken voor de eredienst. Als antwoord op de hervormingen van de protestanten organiseert de Katholieke Kerk in het midden van de zestienste eeuw het Concilie van Trente. De aanwezige kardinalen beslissen dat alle gebedenboeken en liturgische werken dezelfde tekst moeten bevatten.

Het is een gigantische opdracht om alle verouderde boeken te vervangen. Drukkers die hiervoor een contract in de wacht slepen, hebben voor lange tijd een gegarandeerde afzet van hun producten. Plantijn is bij de gelukkigen. Hij krijgt het contract in handen om liturgische werken te drukken voor de Nederlanden en Spanje. In vijf jaar levert Plantijn ongeveer 18.000 brevieren, 17.000 missalen, 9.000 gebedenboeken en 8.000 andere werken voor een bedrag van zo'n 120.000 gulden.

Gebedenboeken voor de maagd Maria zijn een religieuze bestseller *Officium beatae Mariae*, Jan I Moretus, 1604

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

BIJBELS EN EMBLEMBOEKEN Daarnaast heeft Plantijn het grootste deel van de markt voor bijbels in handen. Hij drukt ze in verschillende talen en formaten. Vanaf 1566 drukt Plantijn ook verschillende edities van het Oude Testament in het Hebreeuws. Plantijn bedient met dit product ook de joodse markt, die zich uitstrekte tot in Noord-Afrika. De meeste bijbeledities zijn in onopvallend klein formaat. Maken de grote bijbeledities Plantijns naam overal beroemd, dan zorgen de kleinere edities voor zijn winst.

Op het einde van de zestiende eeuw zijn embleemboeken erg in de mode. Ze combineren tekst en beeld, een praatje bij een plaatje. De beelden helpen gelovigen om godsdienstige teksten te interpreteren en erover te mediteren. Het allereerste religieuze embleemboek verschijnt bij Plantijn. Het genre kent verder veel succes, vooral jezuïeten produceren religieuze embleemboeken.

Met de steun van Filips II realiseert Plantijn zijn absolute meesterwerk, de meertalige *Biblia polyglotta* of *Biblia regia*. In ruil voor subsidie stuurt de koning zijn kapelaan Arias Montanus naar Antwerpen om een oogje in het zeil te houden. De hele onderneming neemt vier jaar in beslag, van 1568 tot 1572. Het volledige werk telt acht delen.

Dit opus magnum combineert alle troeven van uitgever Plantijn. Een team taalgeleerden ontfermt zich over de vertalingen en wetenschappelijke traktaten. De vijf talen zijn gedrukt met aangepast lettertypes en karakters. Een dure onderneming. De Oudsyrische letterset bijvoorbeeld kost Plantijn 243 gulden (anderhalf jaarloon voor zijn werklieden). Topkunstenaars als Filips Galle en Joannes Wierix verzorgen de verfijnde kopergravures. De bijbel gaat de wereld rond. In India en China promoten jezuïeten dit meesterwerk als toppunt van Europese geleerdheid.

Plantijns meest luxueuze Bijbel

Biblia sacra, C. Plantin, 1583

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Rubens tekende het ontwerp van de gravure

Missale Romanum, Antwerpen, Balthasar I en Jan II Moretus, 1613

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

De koninklijke Bijbel in vijf talen
Biblia regia, C. Plantin, 1568-1572
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

EEN GENIALE UITGEVER Plantijn is een van de grootste en de beste uitgevers ooit. Hij weet hoe hij zich kan onderscheiden van zijn concurrenten: door de beste te zijn. Hij kiest resoluut voor kwaliteit, qua vorm en inhoud en omringt zich met de beste vaklui, letterontwerpers, illustratoren en wetenschappelijk geschoolde proeflezers. De belangrijkste schrijvers en wetenschappers uit die tijd vinden hun weg naar de Vrijdagmarkt in Antwerpen. Met de meeste van zijn medewerkers en topauteurs sluit hij levenslange vriendschappen. Zijn uitgeverij levert parels van drukwerk af, topwerken van topauteurs, met de mooiste lettertypes en illustraties. Het is onmogelijk om niet in superlatieven te spreken over de realisaties van Plantijn. Hij is een man van superlatieven. De grootste, de beste, de eerste, de belangrijkste. Ruim honderd jaar na Gutenbergs uitvinding heeft hij voorgoed zijn kwaliteitsstempel gedrukt op de boekdruk-kunst.

Plantijn lanceert een nieuw genre, het religieuze embleemboek *Benedictus Arias Montanus, Humanae salutis monumenta*, C. Plantin, 1581
 MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS

Het huis met uitgeverij wordt museum

In 1873 doet het gerucht de ronde dat Jonker Edward Moretus onderhandelt met buitenlandse collectioneers over de verkoop van de inboedel van de *Officina Plantiniana*. Prompt start prins Filips van België een actie om dit kostbare erfgoed in Antwerpen te houden. Precies 300 jaar nadat Christoffel Plantin in dit pand zijn onderneming vestigt, verkoopt jonkheer Edward Moretus zijn stadswoning 'De Gulden Passer' inclusief inboedel en drukkersbedrijf aan de stad Antwerpen. De inventaris bij de verkoopakte vermeldt alle belangrijke kunstvoorwerpen van de huidige collectie.

Na de aankoop voert de stad Antwerpen aanpassingswerken uit om de zeventiende-eeuwse patriciërswoning haar karakter terug te geven. Voor de herinrichting gebruikt men informatie uit sterfhuisinventarissen: elke kamer krijgt daarin een nauwkeurige beschrijving over functie en de inhoud. De inventarissen leren onder meer veel over het gebruik van goudlederbehang en verdures of de precieze locatie van de familieportretten in het grote salon.

DE OPSTELLING EVOLUEERT Het Museum Plantin-Moretus opent de deuren in 1877. De rijke stijlkamers rondom de renaissance-binnenplaats ademen de sfeer en luxe uit die de Moretussen aan hun woning gaven. De zestiende en zeventiende-eeuwse werkvertrekken van de *Officina*: de gieterij, de letterkamer, de druk-

De grote bibliotheek
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Het kleine salon voor de slaapkamer
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

kerij, de correctorenkamer, de boekenwinkel en het kantoor van de bedrijfsleider liggen erbij alsof de bewoners het huis net verlieten. Het is dezelfde sfeer die vandaag nog steeds in het huis hangt. Ook na de opening verbouwt men verder om het huis in zijn historische grandeur te herstellen. Zo tonen oude foto's dat de stal wordt ingericht als een elegante stijlkamer met verdures en kristallen lusters. Postkaarten uit de jaren 1900, 1920 en 1950 illustreren hoe de klemtoon in de museumopstelling voortdurend verandert. Vóór Wereldoorlog II worden meer tekeningen, grafiek, houtblokken en koperplaten getoond. Dat is wellicht te danken aan de interesse van de toenmalige conservator, Max Rooses, een groot kenner van de zeventiende-eeuwse kunst. Hij is de stichter van het Prentenkabinet, vandaag één van de 50 grootste ter wereld.

Tijdens Wereldoorlog II wordt de museumcollectie weggevoerd en veilig ondergebracht in het kasteel van Lavaux-Sainte-Anne. In 1944 beschadigen bommen de site op de Vrijdagmarkt. Na de oorlog restaureert de stad het museum en krijgt het een nieuwe opstelling. De boekdrukkunst, met een overzicht van het werk van Christoffel Plantijn, de Moretussen, Antwerpse drukkers, en andere grote Europese drukkers staat nu centraal.

Met de nieuwe presentatie is het museum klaar voor de toekomst. De opstelling sluit aan bij onze leefwereld en brengt meer beleving. Bezoekers maken kennis met Christoffel Plantijn als familieman, zakenman, uitgever, werkgever en humanist. Ze ontmoeten zijn familie, vrienden en werknemers. Aan de hand van 10 topwerken wordt het belang van deze uitgeversfamilie duidelijk. De atlas van Ortelius, wiskundige werken van Simon Stevin, het eerste Nederlands woordenboek..., het zijn stuk voor stuk boeken die de wereld mee vorm hebben gegeven. Met filmische interventies, *soundscapes* en een plek waar iedereen zelf aan de slag kan, komt 300 jaar familie- en bedrijfsgeschiedenis meer dan ooit tot leven.

ERETEKENS BIJ DE VLEET In 1938 werden de buitengevels van het huis geklasseerd als monument. In 1997 volgde een bescherming van het volledige monument, inclusief de interieurs en de inboedel. Dit was cruciaal om een dossier bij Unesco te kunnen indienen. Vanaf 2005 zijn tientallen werken van het Museum Plantin-Moretus en het Prentenkabinet opgenomen op de Topstukkenlijst van Vlaanderen.

Op 15 juli 2005 werd het Museum Plantin-Moretus als 'Complex woning-ateliers-museum Plantin-Moretus' ingeschreven op de lijst van het UNESCO-Werelderfgoed.

Sindsdien prijkt het als enige museum op de prestigieuze lijst. De indrukwekkende site is een unieke combinatie van een majestueuze patriciërswooning met de enige nog ingerichte pre-industriële drukkerij-uitgeverij ter wereld. In 2017 bestaat het Museum Plantin-Moretus 140 jaar.

In 2001 werd het Plantin-Moretusarchief al opgenomen op de lijst van UNESCO 'Memory of the World'. Het nagenoeg intact bewaarde bedrijfsarchief documenteert de bedrijfsactiviteit en wooncultuur van 1555 tot 1876.

Het is een goudmijn voor de studie van de geschiedenis van het humanisme, de reformatie, de wetenschappen en de boekdrukkunst.

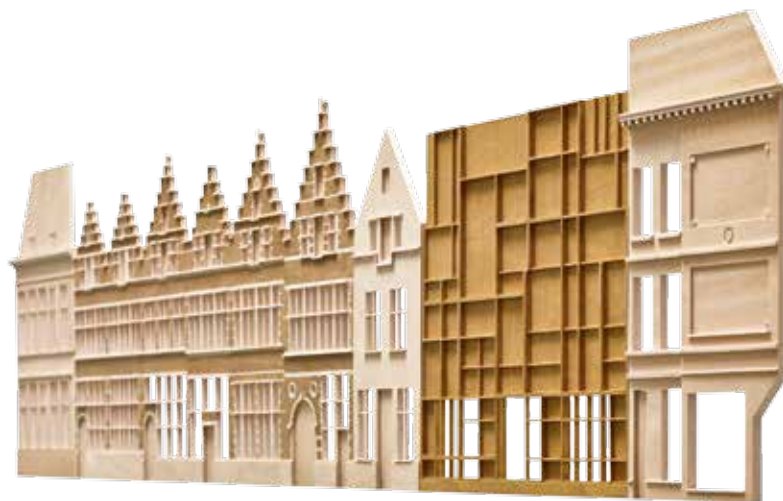
Het archief en het gebouwencomplex zijn werelderfgoed omdat de publicaties van de *Officina* en het gebouwencomplex getuigen zijn van de belangrijke rol van dit centrum van het 16de-eeuwse Europese humanisme in de ontwikkeling van wetenschap en cultuur.

In december 2013 werd het Museum Plantin-Moretus ingeschreven op de UNESCO-lijst met verhoogde bescherming van monumenten in tijden van gewapend conflict. De internationale gemeenschap verbindt zich ertoe om de site te beschermen en ze niet als oorlogsschild te gebruiken. België verhoogt deze bescherming

Stand zetsel op de oude pers met Plantijns beroemde gedicht dat in de 20ste eeuw aanzien werd als het ideale huwelijksgebed: *Le bonheur de ce monde*

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Maquette van de voorgevel van het nieuwe depot,
een ontwerp van NoArchitecten
MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

door voorrang te geven aan de bescherming van het complex bij bijvoorbeeld natuurrampen.

Het Hortahuis in Brussel en de Vuursteenmijnen van Spy zijn in 2013 eveneens op deze lijst opgenomen. Samen met het Museum Plantin-Moretus mogen deze monumenten, als enige in België, het typische blauwe schildje dragen.

EEN GOED BEWAARDE TOEGANKELIJKE COLLECTIE De UNESCO erkenning legt strikte eisen op zowel voor het behoud van het gebouw en de collectie als de toegankelijkheid voor het publiek. Het museum voldeed niet aan alle UNESCO vereisten voor het bewaren van werelderfgoed. De nieuwe presentatie garandeert een betere bescherming van het papieren erfgoed. Licht is één van de grootste vijanden van papier en wordt zo veel mogelijk uit de zalen geweerd. Om de twee jaar worden alle stukken gewisseld. Ze kunnen rusten in het nieuwe depot.

In dit gebouw is ook de nieuwe leeszaal ondergebracht. Alle delen van het productieproces van een boek kunnen ter plaatse worden geraadpleegd en fysiek naast elkaar worden gelegd: de handschriften, de ontwerpen voor illustraties, het drukkersmateriaal (letters, ontwerpen, koperplaten en houtblokken), de gedrukte boeken en prenten én daarenboven het archief dat het hele proces documenteert. De leeszaal trekt dan ook jaarlijkse ruim 1.000 bezoekers.

Om bezoekers en onderzoekers van thuis uit de collectie te laten exploreren is ingezet op een versnelde digitalisering. Alle tekeningen en een groot deel van de prentencollectie en de handschriften zijn nu online te bekijken. De archieven en oude boeken digitaliseren vragen meer tijd, maar de topstukken zijn al raadpleegbaar. De versnelde invoer is mogelijk dankzij de inzet van vrijwilligers gepassioneerd door prent en boek. Andere vrijwilligers zetten zich in als hulprestaurateur, drukker, gastheer/vrouw of tijdens evenementen. Op de website lichten enkele vrijwilligers toe waarom ze dit werk doen.

De meeste bezoekers van het museum zijn hoger opgeleid. Dat is niet meteen verwonderlijk in een museum vol boeken. Het museum krijgt veel schoolklassen over de vloer, maar het zet ook in op het bereiken van maatschappelijk kwetsbare groepen. Anderstalige nieuwkomers, laaggeletterden en mensen met een handicap krijgen een aangepast programma met de museumtool 'Luisterogen'. Speerpunt daarin zijn taal en het creatief omgaan met taal. Het project 'Cultuurvrienden' brengt jongeren uit secundair onderwijs en buitengewoon onderwijs samen in een langlopend traject. 'Boekenboefjes' gaat dan weer aan de slag met kansarme kinderen en in de 'Leesclub' werkt het museum samen met het Cultureel Ontmoetingscentrum Sint-Andries (CoStA) voor mensen met lees- en schrijfproblemen.

PRAKTISCH

MUSEUM PLANTIN-MORETUS

OPEN

Dinsdag tot zondag van 10.00 tot 17.00 uur
Tijdens het openingsweekend op
30 september, 1 en 2 oktober
zijn er verlengde openingsuren

GESLOTEN

Maandag, 1 januari, 1 mei, Hemelvaartsdag,
25 december

TARIEVEN

8 euro, 6 euro, gratis

Vrijdagmarkt 22
2000 Antwerpen
Tel. +32 3 221 14 50
www.museumplantinmoretus.be
www.facebook.com/museum.plantin.moretus.prentenkabinet

AUTEURS

Kris Geysen is als catalograaf en stafmedewerker verbonden aan het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet.

Iris Kockelbergh is directeur van het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet.

Werner van Hoof is stafmedewerker Historisch huis in het Museum Plantin-Moretus.

Vlaanderen
verbeelding werkt

